

Αρ. ε.σ. 1080 1004

Δήμος Πρέβεζας

Πρακτικά
Επιστημονικού Συμποσίου
Πρέβεζα, 11-13 Ιουνίου 1993

ΚΟΣΤΑΣ
ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

Επιμέλεια: Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος

ΠΡΕΒΕΖΑ 1994

να τελειώσω είναι ότι ο υμνός ποιητές δημοτικών > την απρόσωπη ομαδική ισία γίνεται μπροστά στα ρικτή και φιλολογική έρευ- εί στις ρίζες της νεοελλη- νεοελληνικής ποίησης. ι έπρεπε να δώσει αφορμή κό του Συρράκου και όλων >γούν το δημοτικό τραγού- κοινότητες και τόσα άλλα.

...ική ενδυμασία

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ

Επίκουρος Καθηγήτρια Τομέα Λαογραφίας
στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ο Κρυστάλλης ως πηγή ενδυματολογικών ειδήσεων

Η σχέση της Λαογραφίας με τη Λογοτεχνία έχει ήδη επισημανθεί επανειλημμένα. Μεταξύ άλλων ο καθηγητής της Λαογραφίας Μιχάλης Γ. Μερακλής παρατηρεί: «Η λαογραφία, κατά κάποιον τρόπο, φωτογραφίζει απόψεις ζωής και η λογοτεχνία φιλοτεχνεί τις λήψεις αυτές σε ζωγραφικούς πίνακες. Κι αν λάβουμε υπόψη ότι η φωτογραφία λογαριάζεται πια, καθεαυτήν, ως ένα από τα καλλιτεχνικά εκφραστικά μέσα επίσης, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου η στενή συγγενεια λαογραφίας και λογοτεχνίας γίνεται ταύτισή! Έτσι εξηγείται γιατί οι λαογράφοι ενδιαφέρονται πάρα πολύ για την αποδελτίωση υλικού αποθησαυρισμένου στα έργα των λογοτεχνών, και όχι μόνο των παλαιών ηθογράφων».¹

Πράγματι η λαογραφία ασχολείται με ενδιαφέρον με τις αναφορές των λογοτεχνών σε φαινόμενα και όψεις της παραδοσιακής ζωής και μάλιστα ποικιλοτρόπως.² Όπως είναι ευνόητο, τις αναφορές αυτές χρησιμοποιεί και ως πηγές πληροφόρησης για την αναστήλωση, την αναπαράσταση και ερμηνεία πράξεων και ενεργειών του παρελθόντος, ιδιαίτερα όταν υπάρχουν χάσματα και γενικά έλλειψη άλλων πρωτογενών πηγών.³

¹ Μ.Γ. Μερακλή, "Λαογραφία και Λογοτεχνία", Φιλολογικά, τεύχ. 2 (1980), σ. 5.

² Βλ. π.χ. την εργασία του Επαμεινώνδα Γ. Μπαλούτη, *Η λειτουργία του λαογραφικού στοιχείου στο έργο του Καρκαβίτσα*. Διδακτορική διατριβή, Εκδόσεις Εκπαιδευτηρίων Κωστήα-Γείτονα, Αθήνα 1984.

³ Βλ. Μαρίνας Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζακύνθο μετά την Ένωση, 1864-1910*. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1985 (Ανατύπωση 1991), όπου η αξιοποίηση των ενδυματολογικών ειδήσεων από το Γρηγόριο Ξενόπουλο.

Το λαογραφικό στοιχείο στο έργο του Κρυστάλλη, το πεζογραφικό και το ποιητικό, είναι πλούσιο. Και ίσως πρέπει να πούμε ότι τα λαογραφικά ενδιαφέροντά του δεν προκλήθηκαν από τα αιτήματα του καιρού του (η λογοτεχνική γενιά του 1880 στράφηκε στην ηθογραφία και με την έντονη προτροπή του Νικολάου Πολίτη), αλλά μάλλον συμβάδισαν με αυτά.

Οι αναφορές του στις όψεις και τις εκδηλώσεις της ζωής της αγροτικής ορεινής κοινωνίας της Ηπείρου ήταν και κάτι σαν φυσική συνέπεια των αναμνήσεών του από τα δικά του βιώματα. Έγραψε, ανάπλασε όσα ο ίδιος έζησε, όσα είδε, όσα γνώρισε, όσα τον συγκίνησαν. Δεν φαντάστηκε, ούτε υπέθεσε.⁴

Τον τρόπο εργασίας του - σε μια εποχή μάλιστα που η επιστήμη της Λαογραφίας δεν είχε ακόμη διαμορφωθεί, ούτε καν σε διεθνές επίπεδο - εκθέτει στο κατεξοχήν λαογραφικό-εθνολογικό του μελέτημα "Οι Βλάχοι τις Πίνδου" (1891):

*«Εθνολογικός εγώ γνώσεις δεν διαφιλονικώ, ούτε είμαι κατάλληλος δια γλωσσολογικές μελέτας. Αλλά γεννηθείς επί της Πίνδου, εκ Βλάχων γονέων, και ανατραφείς εν μέσω Βλάχων μέχρι της ενεστώσης ηλικίας μου, εσκέφθην ότι αρκετάς και αληθείς κατά το μάλλον και ήττον πληροφορίας θέλω παράσχει, εάν εκθέσω όσα μέχρι τούδε περί Βλάχων της Πίνδου έχω συλλέξει, είτε εκ περιηγήσεών μου κατά διαφόρους καιρούς, από τεσσάρων ήδη και πέντε ετών, είτε εκ πληροφοριών άλλων, είτε εκ μελετών μου επί των όσων ηδυνήθην ν' αναγνώσω εκ των μέχρι σήμεραν περί της φυλής ταύτης γραφέντων. Ελπίζω δε ότι, δια της εκθέσεώς μου ταύτης, αν μη τελικόν συμπεράσμα, τουλάχιστον απαρχίην τινα θέλω προσφέρει εις τους καθ' ημάς εθνολόγους και ιστορικούς εις θετικήν και αληθή πλέον μελέτην και λύσιν του πολυθρυλήτου αυτού περί των Βλάχων ζητήματος όπερ τόσον σκοτεινόν εισέτι υφίσταται».*⁵

Εξάλλου στην εφημερίδα "Εθνική" της 16.8.1891 σε ανυπόγραφη παρου-

4 Πρβλ. Μιχαήλ Περανθή, *Κρυστάλλης-Άπαντα* (Εισαγωγή-Σχόλια-Επιμέλεια), Β' Έκδοση με νέα Εισαγωγή, Αθήνα 1959, σ. 18: «... γιατί όλα σχεδόν τα καλοκαίρια του - κατά την οκταετία 1880-1888 που ζει στα Γιάννενα - ανεβαίνει και μένει στο χωριό μεταβάλλει έτσι τη φαντασία του σε βιώματα, μες από τα οποία ξεπηδούν οι γλυκύτερες νότες της βουκολικής του μολπής και οι χαρακτηριστικότερες νύξεις της πεζογραφικής εισφοράς του».

5 Άπαντα, ό.π., σ. 389-390. Γνωρίζουμε ότι ο Κρυστάλλης «έκανε επισκέψεις σε γειτονικά χωριά, καλεσμένος φίλων και συμμαθητών του, και στο τέλος οι οδοιπορίες του γινόνταν για λόγους καθαρά επιστημονικούς. Όπου μάθαινε πως υπήρχαν ζωντανές πηγές, έτρεχε. Σε γέρους τζομπάνους, σε σοφούς καλόγερους, σε ασπράμαλλες γριές, στον Πίνδο και στα Τζουμέρκα, στο Μαλακάσι και στο Μέτσοβο» (ό.π., σ. 136). Από τους πληροφορητές που ο ίδιος ο Κρυστάλλης αναφέρει σε διάφορα κείμενά του γνωρίζουμε το δάσκαλο Σπυρίδωνα Μανάρη, την καλόγρια Στάμω, τον έφορο της μονής Ηλιόκαλης Κώστα Ζενεράλη, τον αγωνιάτη Γιάννη Στάμο, τον αγωνιστή Θανάση Σιάμο κ.λπ. (βλ. σχετική αναφορά του Περανθή, ό.π., σ. 26).

αίση των "Βλάχων της Πίνδου" ανακοινώνεται η πρόθεσή του για μian απώτερη επεξεργασία των καρπών της έρευνάς του:

*«Έχει δε σκοπον, άμα τελειώση την ύπτω δημοσίευσιν αυτών, να επεξεργασθή επί τι χρονικόν διάστημα αυτούς καλύτερα, ότε και θέλει επαυξήσεταις περιγραφάς δια νέων ειδήσεων, ας εξακολουθεί να λαμβάνη ακόμη, και συλλέξει φωτογραφίας των επισημοτέρων κωμών και κωμοπόλεων βλαχικών, διαφόρων ιστορικών ή ρωμαντικών της Πίνδου τοποθεσιών, προσωπογραφίας επισήμων ανδρών των Βλάχων τούτων, εικόνας ενδυμασιών Βλαχικών, γυναικειών ιδία, καλυβών Καραγκούνων και Σαρακατσάνων κ.λπ. και να εκδώση εις ιδιαίτερον τόμον την πραγματείαν του όλην».*⁶

Η αποθησαύριση των ενδυματολογικών ειδήσεων στο έργο Ελλήνων και Ξένων συγγραφέων αποτελεί ένα θεματικό άξονα στα φροντιστήρια των μαθημάτων Λαογραφίας και Ενδυματολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.⁷ Στο πλαίσιο αυτό αποδελτιώθηκε και ο Κρυστάλλης εξαντλητικά, δύο φορές: από τη φοιτήτρια του Τμήματος Μεσαιωνικής και Νεώτερης Ελληνικής Φιλολογίας Αλεξάνδρα Σκόδρα και από τη φοιτήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Μαρία Καραγιάννη.⁸

Οι ειδήσεις αυτές εντοπίσθηκαν κατεξοχήν στα πεζογραφήματά του. Στο ποιητικό του έργο σημειώνονται, αντίθετα, μόνο σκόρπιες και σύντομες ενδυματολογικές αναφορές.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η προσπάθεια να φανεί ότι το ενδυματολογικό υλικό δεν χρησιμοποιήθηκε από το λογοτέχνη ούτε ως μια εύκολη "διακοσμητική" λύση, για την επίτευξη "ωραίου ύφους", ούτε και για να προσφέρει μια νατουραλιστική αναπαράσταση των ηπειρώτικων ενδυμασιών του 19ου αιώνα, όπως θα περίμενε κανείς από μian εθνογραφική καταγραφή των δεδομένων. Η χρήση του υλικού είναι επιλεκτική: κατά βάση αξιοποιείται η **συμβολική και σημειωτική λειτουργικότητά του**, που (f) δηλώνει

⁶ Άπαντα, ό.π., σ. 386.

⁷ Μέχρι σήμερα στο Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Λ.Α.Π.Ι.) έχει κατατεθεί αξιόλογος αριθμός χειρογράφων με ενδυματολογικό υλικό αποδελτιωμένο α) από τα ομηρικά έπη, β) από την αρχαία τραγική και κωμική ποίηση, γ) από κείμενα της βυζαντινής περιόδου, δ) από τη νεοελληνική λογοτεχνία, ε) από τη λαϊκή λογοτεχνία και γλώσσα, στ) από την ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Βλ. την παρουσίαση των εργασιών αυτών με περίληψη του περιεχομένου τους στη Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, *Χειρόγραφα Ενδυματολογικής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Συλλογή Φοιτητών (1964-1992)* (υπό εκτύπωση ως Παράρτημα του περ. Δωδώνη).

⁸ Βλ. Αλεξάνδρα Σκόδρα, "Λαογραφικά στοιχεία ενδυμασίας εις τα Άπαντα Κώστα Κρυστάλλη (με συσχετισμούς προς τοπικά όμοια)", *Λ.Α.Π.Ι.*, Σειρά Δευτέρα, 1965-69, Τμήμα Μ.Ν.Ε.Σ., Πα-Σ, 7, σ. 845-915 και Μαρία Καραγιάννη, "Η λαϊκή φορεσιά του 19ου αιώνα (ελληνική-τούρκικη-αρβανίτικη), όπως παρουσιάζεται στα έργα του Κώστα Κρυστάλλη και Χρίστου Χριστοβασιλή", *Λ.Α.Π.Ι.* Φροντιστήριο Μαρίας Βρέλλη-Ζάχου, 1990-91, Θερινό εξάμηνο, τ. 14: Καρ. σ. 1-613.

την ταυτότητα κάθε κοινότητας που τη διαφοροποιεί από τις άλλες και (ii) εκφράζει τη θέση και τις διάφορες σχέσεις των ατόμων προς αυτήν και μέσα σ' αυτήν.⁹

(i) Η ταυτότητα της κοινότητας - της ομάδας

Το διήγημα "Το Πανηγύρι της Καστρίτσας"¹⁰ περιέχει μια από τις εκτενέστερες ενδυματολογικές μαρτυρίες του Κρυστάλλη: ένα πανόραμα ενδυμασιών, στο οποίο ο συγγραφέας, προσηλωμένος στις ιδιαίτερες σχημάτων, χρωμάτων και άλλων επιμέρους στοιχείων, δίνει εικαστικά την εορταστική διαφοροποίηση των κατοίκων της Ηπείρου κατά φύλο (άνδρες-γυναίκες), κατά περιοχές, κατά εθνολογικές ομάδες και κοινότητες.

Παρόντες οι Γιαννιώτες, οι παλιοί Γιαννιώτες, οι Ζαγορίσιοι και οι Πρεβεζάνοι με τους πανένιους τσουμπέδες τους σκουροχρωματισμένους, τις μακριές και παχιές γούνες και τα κατακόκκινα φέσια τους. Οι Αρτινοί, οι Σουλιώτες και οι Αρβανίτες φουστανελοφόροι με άσπρους σκούφους. Οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί της Πίνδου με κοντές φουστανέλες και χοντρά μάλλινα τσιπούνια, άσπρα και μαύρα. Οι κάτοικοι των περικών της Κόνιτσας και του Δέλβινου με ποτούρια και ενδυμασίες κατάμαυρες, και, τέλος, οι χωρικοί της περιοχής των Ιωαννίνων ντυμένοι στα λευκά.

Επίσης οι γυναίκες τους: Του Σουλίου και των Κατσανοχωριών με σιγγούνια πολύλοξα και λίγα στολίδια. Οι Ζαγορίσιες και οι Βλάχες με όμορφα δεμένα κεφαλομάντιλα και σάρικες (σιγκούνια) πλουμισμένα με κόκκινα μεταξωτά γαϊτάνια. Οι γυναίκες από το Αργυρόκαστρο και το Δελβινάκι ντυμένες στα λευκά, ξεχωρίζοντας με την ασπράδα της φορεσιάς τους από τις άλλες Ηπειρώτισσες. Και τέλος οι γυναίκες της πόλης των Ιωαννίνων, της Άρτας και της Πρέβεζας, που διακρίνονται από όλες, με φουστάνια αυτές και με κοντογούνια και με δεμένο κατά τον ίδιο τρόπο το μαντίλι τους, το γεμενί.

Παραθέτω εδώ και τα σχετικά αποσπάσματα:

Για τις ανδρικές φορεσιές:

«Οι πανηγυριστάδες, σα να μην έφταναν οι αμέτρητοι εκείνοι πούχαμεν εύρει εμείς εκεί, εξακολουθούσαν νάρχωνται ακόμα μπουλούκια μπουλούκια και καλοφορεμένοι όλοι τους... Κ' είχαν ολόμπροστά του ο παρατηρητής σχεδόν όλες τες ενδυμασίες κι όλες τες φυσιογνωμίες των λαών της Ηπείρου... Κι έβλεπες τους Γιαννιώτες, τους παλιούς Γιαννιώτες, τους Ζαγορίσιους και τους Πρεβεζάνους με τους πανένιους τσουμπέδες τους σκουροχρωματισμέ-

⁹ Βλ. και Don Yoder, "Folk Costume", στο βιβλίο του Richard Dorson, *Folklore and Folklife. An Introduction*. The University of Chicago Press. Chicago and London 1972, σ. 296.

¹⁰ Βλ. και το γενικότερο λαογραφικό σχολιασμό του πεζογραφήματος από τον Κώστα Ρωμαίο, Το πανηγύρι της Καστρίτσας στα Γιάννενα, στο βιβλίο του *Το αθάνατο νερό*. Αθήνα 1973, σ. 109-117 (αναδημοσίευση και στο βιβλίο του ίδιου, *Παραδόσεις του Ελληνικού λαού*. Αθήνα 1978, σ. 88-96).

νους, τες μακριές και παχιές γούνες, τα κατακόκκινα φέσια τους, τες ευγενικές, κάτασπρες και κάλοψες σάρκες τους, τους Αρτινούς, τους Σουλιώτες και τους Αρβανιτάδες, φουστανελοφόρους, μ' αλαφρούς άσπρους σκούφους στα κεφάλια τους, αλλά με διαφορετικές φυσιογνωμίες, τους Αρτινούς με την πονηριά και την εξυπνάδα στα μάτια, τους Σουλιώτες με την περηφάνεια στο μέτωπο και την πολεμικότητα στο κορμί όλο¹¹, τους Αρβανίτες, τους Λιάπηδες με την μπέσα και την εκδίκηση και τους Τσάμηδες με την απιστία και το δόλο στο στόμα· του Πίνδου τους λαούς τους βλαχόφωνους με τες κοντές φουστανέλες και με τα χονδρά μάλλινα τσιπούνια τους, άσπρα και μαύρα, ανθρώπους του βουνού, προβατάρηδες, τραχιούς, απονήρευτους, αγαθούς, μ' αόριστες ματιές, με παχιές άντζες, με στήθια ολάνοιχτα και δασιά και με την καρδιά στα χείλη· τους κατοίκους των περιχώρων της Κόνιτσας και του Δέλβινου, τους γνωρισμένους χτίστες και βαρελάδες, που μαύριζαν σαν καλιακούδες με τες μακριές κι ολόμαυρες ενδυμασίες και τα πουτούρια τους· όμως πολυπληθέστεροι απ' όλους ήταν οι χωρικοί του Γιαννίνου, με τ' άσπρα φορέματα και τες χοντρές μπαρμπούτες, με τα ρωμαλέα κορμιά και τες κάκοψες μορφές, άνθρωποι του δικελιού και της αλετροπόδας όλοι». ¹²

Για τις γυναικείες φορεσιές:

«Γαρόμενες μ' αυτούς είναι κι οι γυναίκες τους, με τη διαφορά ότι τούτες καταφορτώνονται από βαριά ασημένια και μαλαμοκαπνισμένα στολίδια, από το κεφάλι ως τη μέση, κι ότι κάπου κάπου ανάμεσά τους βρίσκεται, σαν την αγράμπελη μέσα στα βάτα, και καμιά υποφερτή ομορφιά... Οι γυναίκες του Σουλίου και των Κατσανοχωριών φοράν σιγγούνια πολύλοξα κι ολίγα στολίδια¹³ είναι ψηλές όμως, σκληρομαθημένες και περήφανες, με μέτριαν ομορφιά κι αυτές, αλλά με την δυσκολόβρετην αξιάδα να πάνουν στα δουλευτικά χέρια τους με την ίδια πιτηδειοσύνη και τ' αλέτρι και το τουφέκι, οι λεβέντισες. Έρχοντ' ύστερα οι Ζαγορίσιες κι' οι Βλάχισες της Πίνδου, που δένουν τούσ' όμορφα το μαντηλάκι τους στο κεφάλι¹⁴ και που συνηθίζουν να περικεντούν με κόκκινα και πλουμερά μεταξωτά γαιτάνια τες καλοκομμένες κι αρμο-

11 Πρβλ. εδώ και από το διήγημα *Το Σουλιωτόπουλο* την περιγραφή του Λάμπρου Ζάρμπα: «Ψηλός και λιγνός με μάτια αετού, ολόρθο κορμί, μακρυά ξανθόμαλλα, μουστακι ψαρό και περήφανο κατ' απάνου στριμμένο. Ολοζώντανη Σουλιώτικη λεβεντιά» (Απαντα, ό.π., σ. 616).

12 Απαντα, ό.π., σ. 626-627.

13 Βλ. Βασ. Χατζή-Κατερινάρη, *Οι παραδοσιακές γυναικείες ενδυμασίες Σουλίου και Παραμυθιάς της Ηπείρου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1989. Βλ. ακόμη τις εργασίες των φοιτητριών Ζωίτσας Τσιάπαλη, «Το Σούλι και οι φορεσιές του», *Λ.Α.Π.Ι.*, Νέα Σειρά, 1975-79, Σ-Χ, σ. 433-479 και Βασιλικής Τσιρώνη, «Τοπική Ενδυμασία περιοχής Σουλίου. Πληροφορίες από το Ζωτικό», *Λ.Α.Π.Ι.*, Νέα Σειρά, 1979-1980, Π-Χ, σ. 483-537.

14 Για το δέσιμο των Ζαγορίσιων μαντιλιών βλ. Αλεξ. Χ. Μαμμόπουλο, *Ηπειρος Τόμος Β'*, Αθήνα 1964, σ. 241 και Κατερίνα Κορρέ, *Νεοελληνικός κεφαλόδεσμος*. Αθήνα 1978, σ. 113.

νικά ταιριασμένες στο λιγερό τους κορμί σάρικες¹⁵, ανάμεσα σε τούτες η ομορφιά δεν είναι σπάνια κι όπου βρίσκεται προβάλλει στην εντέλεια, κ' ίσα ίσα κατ' αυτό πλειότερο παραλλάζουν από τες γυναίκες της Κόνιτσας. Κι όλες οι γυναίκες της Ηπείρου φοράν μαύρα. Τ' Αργυροκάστρου μοναχά και του Δελβινακίου οι γυναίκες παντού ξεχωρίζουν για την ασπράδα της φορεσιάς¹⁶ και την ασπράδα της όμορφης όψης των αντάμα. Και στερνές οι γυναίκες του Γιαννίνου κι έπειτα της Άρτας και της Πρέβεζας, που με τα ίδια μεταξωτά κι αλατζένια και λαχουριά απλά φουστάνια φοριούνται, ντύνονται με τα ίδια απαλά κοντογούνια¹⁷ και με το ίδιο μαύρο γεμενί δένουν στον ίδιο τρόπο τα μακροπλέξουδα κεφάλια τους».¹⁸

Άξιο προσοχής είναι, ότι τα εξωτερικά ενδύματα που αναφέρει ο Κρυστάλλης εδώ υπήρξαν πραγματικά η βάση, πάνω στην οποία αναπτύχθηκαν τα επιμέρους τμήματα των ηπειρώτικων ενδυμασιών κατά το 19ο αιώνα. Και είναι αυτά ακριβώς, που η Αγγελική Χατζημιχάλη επέλεξε, όταν κατέταξε κατά μορφολογικές κατηγορίες τις ελληνικές ενδυμασίες: η **φουστανέλα** και τα **ποτούρια** των ανδρών, το **σιγκούνι** και το **φουστάνι** των γυναικών¹⁹. Οι **τζουμπέδες** εξάλλου, που αναφέρει ο Κρυστάλλης ως επίσημο γιορτινό ένδυμα των παλιών Γιαννιωτών - ενώ υπήρξαν ενδύματα κατεξοχήν προεπαναστατικά - γνωρίζουμε ότι στην τουρκοκρατούμενη πρωτεύουσα εξακολου-

15 Ο Κρυστάλλης εννοεί εδώ τις "φλοκάτες", όπως λέγονταν τα Ζαγορίσια σιγκούνια. Βλ. και Μαιμόπουλο, *ό.π.*, σ. 239, όπου: «Από χοντρό μάλλινο μαύρο υφαντό η φλοκάτα, που κατασκευάζεται από την εγχώρια οικιακή βιοτεχνία - η Δοβρά ήταν η μάννα των φλοκατών - κεντιέται από τους ντόπιους ελληνορράφτες και διακρίνεται, ανάλογα με το βάρος των κεντημάτων της, σε τρεις κατηγορίες: α) το κλειστό γαιτανένιο, β) το τσαπαρένιο και γ) τη σπατέλλα. Η ταρίφα των κατηγοριών ήταν ξεκομμένη και καθορίζονταν από τα κεντίδια 25 λίρες, 10 λίρες και 7 ή 5 λίρες».

16 Πρβλ. Αγγελική Χατζημιχάλη, *Ελληνικά Εθνικά Ενδυμασία*. Επιμέλεια Αντωνίου Ε. Μπενάκη, Πίνακες Νικολάου Σπέρλιγκ. Τόμος Β', Αθήνα 1954, σ. 13.

17 Έχουμε εδώ ήδη την αποδοχή των κοστούμιών τύπου Αμαλίας. Πρβλ. Ιωάννα Παπαντωνίου, "Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής φορεσιάς", *Εθνογραφικά*, 1 (1978), σ. 16: «Η Αμαλία αλλοίωσε συνειδητά το σχήμα των ενδυμάτων των πάλεων καθιερώσεων, ως αυλικό ένδυμα, ένα φουστάνι που ήταν κράμα του μπουστου από το "αντερί" που φορούσαν οι Ελληνίδες αρχόντισσες και από το δυτικού συρμού φόρεμα της εποχής. Επόμενο ήταν να τη μιμηθούν όλες οι εύπορες κυρίες των αστικών κέντρων κι αργότερα οι γυναίκες των χωριών. Το φουστάνι αυτό μαζί με το κοντογούνι ή "ζιπούνι" επέζησε μέχρι τις μέρες μας ως το εθνικό ένδυμα, γνωστό με τ' όνομα "στολή Αμαλίας"».

18 Άπαντα, *ό.π.* σ. 627-628.

19 Βλ. Αγγελικής Χατζημιχάλη, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*. Τόμος 1, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1978, σ. 15, όπου οι φορεσιές κατατάσσονται ως εξής: 1) φορεσιές με το σιγκούνι, 2) με το καβάδι, 3) με το φουστάνι, 4) με τη φουστανέλλα, 5) με τη βράκα (όπου συμπεριλαμβάνονται και οι φορεσιές με τα ποτούρια ή μπουραζάνες ή πανώβρακια).

θούν να φοριούνται.²⁰

Όσον αφορά στα καλύμματα της κεφαλής, τα οποία επισημάνει ως δηλωτικά της προέλευσης των ατόμων, η μελέτη τους στις μέρες μας έχει επιβεβαιώσει τον ιδιάζοντα ρόλο τους στις παραδοσιακές κοινότητες και μάλιστα όχι μόνο ως προσδιοριστικό γεωγραφικής προέλευσης, αλλά και της θέσης των ατόμων στη δική τους κοινότητα (κάτι που επίσης έχει προσέξει ο Κρυστάλλης σε άλλες του αναφορές, όπως θα δειξουμε παρακάτω).

Προσθέτω εδώ ότι κατά τον ίδιο τρόπο προσέχει τα ενδύματα ως σημειολογικά σύνολα - παράλληλα προς τη γλώσσα - και σε άλλα πεζογραφήματά του, όταν π.χ. αναφέρεται στους κατοίκους του νησιού της Παμβώτιδας, στους Καραγκούνηδες της Ηπείρου, στους άνδρες και τις γυναίκες στα Κατσανοχώρια:

*«Οι κάτοικοι της νήσου, οίτινες μας ήλθον τις οίδε πότε εκ της Επτανήσου, διετήρησαν εν μέρει και την προφοράν της γλώσσης, μάλιστα δε προφέρουσι συρριστικώς το σ είτε μεσαιόν είτε αρχικόν είτε τελικόν τυγχάνει. Φορούσιν οι άνδρες την νησιωτικήν βράκαν, αλλά μαύρην και όχι κυανήν, και επενδύτην (φλοκάταν) μαύρον επίσης (...) Αλλά και αι γυναίκες αυτών φορούσιν ως επί το πλείστον, μελανά ενδύματα, ωσει γενικώς να δεικνύωσι το πένθος της στέρησης της πρώτης πατρίδος των ή μεγάλης τινός ετέρας συμφοράς των».*²¹

Για τη φορεσιά των ντόπιων στα Κατσανοχώρια²²:

*«Η γνησία ενδυμασία των είναι η φουστανέλα εις τους ευζώνους άνδρας και τα κατάμαυρα σιγκούνια εις τας υψηλάς, αρειμανίους γυναίκας, αίτινες κέκτηνται και ωραιότητα ουκ ευκαταφρόνητον».*²³

II. Η θέση και οι σχέσεις των ανθρώπων στην κοινότητα

1. Η θέση της γυναίκας

Στις κλειστές παραδοσιακές κοινωνίες, όπου ίσχυσε, όπως είναι γνωστό, η αυστηρή διάκριση των φύλων, τα ενδύματα χρησιμοποιήθηκαν ως ισχυρό τέτοιο διακριτικό μέσο. Η ένδυση κάποιου σύμφωνα με τις συνήθειες του αν-

²⁰ Βλ. Αγγελικής Χατζημιχάλη, *Ραπτάδες-Χρυσοραπτάδες και καποτάδες*, Ανάτυπο από το Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αθήνα 1960, σ. 449, σημ. 2: «Τη φουστανέλα αρχίζουν να τη φορούν οι αστοί, οι ιθύνοντες, οι προεστοί, οι κοτζαμπάσηδες από την Απελευθέρωση και ύστερα. Αλλά και μετά την Απελευθέρωση οι ίδιοι στα τουρκοκρατούμενα μέρη (Γιάννινα, Θεσσαλονίκη, κ.λπ.) φορούσαν συνήθως αντεριά, ντουλαμάδες, ή τζουμπέδες, καφτάνια και σπάνια μερικοί τους καμιά φορά φουστανέλα».

²¹ Άπαντα, ό.π., σ. 726 (Η πανήγυρις της Μεταμορφώσεως εν Ιωαννίνους).

²² Για τα Κατσανοχώρια βλ. τις λαογραφικές εργασίες των: Αλεξ. Λαζάνη, «Λαογραφικά Κατσανοχωρίων Ηπείρου», *Ηπειρωτική Εστία*, 30 (1981), 31 (1982) και 32 (1983) και Κώστα Ι. Φίλιου, *Λαογραφική συλλογή από το Καλέντζι Ιωαννίνων*. Έκδοση Μορφωτικού Εκπολιτιστικού Συλλόγου Καλεντζίου Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκη 1985.

²³ Άπαντα, ό.π., σ. 479 (Μαλακάσι).

τίθετου φύλου θεωρήθηκε πρόξενος αταξίας στην κοινωνική οργάνωση και δυσλειτουργίας στο σύστημα επικοινωνίας των ανθρώπων (εκτός από τις περιπτώσεις των καρναβαλιών)²⁴: άξια κατάκρισης και περιφρόνησης, όταν αφορούσε τους άνδρες, ανήθικη, όταν αφορούσε τις γυναίκες.

Η κοσμιότητα, η σεμνότητα, η ηθική εν γένει των γυναικών υπογραμμίζονται με ενδύματα που αυστηρά έκρυβαν τις γραμμές της κορμοστασιάς, υπακούοντας στις προσαγές της κοινότητας.

Τη στάση αυτή παρατηρούμε ότι συμμερίζεται και ο Κρυστάλλης, όταν αναφέρεται στις βλάχισσες γυναίκες του Ανατολικού Ζαγοριού, που προβάλλουν τις γραμμές του στήθους τους "προπετώς", έστω και καλυμμένες από το πουκάμισό τους:

*«... και ενδύουσι το σώμα των πολύ ακόμψως, προπετώς προβάλλουσαι τα ογκώδη και προκλητικά στήθη των εις την θέαν του κόσμου, καλύπτουσαι αυτά μόνον δια του λινού χιτώνος των».*²⁵

Μια ακόμη παρατήρησή του, βασισμένη στον περιηγητή Leake (1814), αφορά τις γυναίκες των χωριών Καλαρρύτες και Συρράκο, οι οποίες, όπως υπενθυμίζει, από τα προεπαναστατικά ακόμη χρόνια ήσαν υποχρεωμένες να υπακούουν σε απαράβατους νόμους κατά της πολυτέλειας, να φορούν ενδύματα χειροποίητα από τις ίδιες στους αργαλειούς τους, αδιακόσμητα από κεντήματα και χρυσά στολίδια:

«Μόνον κόσμημα περισσότεχνον επιτρέπετο αιταίς τα μεταξωτά μανδηλάκια φορούμενα κατά τας επισήμους ημέρας· απαγορεύοντο δε ρητώς εις αυτάς τα κεντήματα, τα χρυσά νήματα, τα σάλια, τα γουναρικά και τα βαρύτιμα αργυρόχρυσά κοσμήματα της κεφαλής, του στήθους, της οσφύος και των χειρών - ιδία μετά την περιδιάβασιν του Αγ. Κοσμά - άτινα ήσαν εν χρήσει

²⁴ Πρβλ. Γρηγορίου Γκιζέλη, *Η ρητορική του ενδύματος*. Αθήναι 1974, σ. 46, και Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση*, ό.π., σ. 35 (Η διάκριση κατά φύλα και το ερωτικό υπόβαθρο του ενδύματος). Παραδείγματα εξάλλου μεταμφίσεως των ανδρών με γυναικεία γαμήλια ενδύματα δίνει ο Κρυστάλλης στο πεζογράφημά του "Αι Απόκρεω εν Ιωαννίνους". Παραθέτω δύο αποσπάσματα:

«... και η νύφη, ήτις επί κεφαλής φορεί αρχαίον ηπειρωτικόν κάλυμμα, λευκόν σκούφον περικέντητον διά χρυσοῦ ή μετάξης, ον άλλοτε έφερον και αι γυναίκες της ανωτέρας τάξεως των Ιωαννίνων ως και αυτή η ωραία Βασιλική του Αλή Πασά, προς την ούτος εσυνήθιζε να λέγη:

*Όντας βάνεις τάσπρο φέσι
με τη φούντα τη χρυσή
τρέμει ο ουρανός να πέση
μ' όλα τ' άστρα του μαζι!...»*

(Άπαντα, σ. 702-703).

Επίσης: *«... ομάς καρμπέρηδων... διακωμωδούσα παλαιότατον γαμήλιον έθιμον των Ιωαννιτών... Περιτυλίσσουν ούτοι την κεφαλήν ενός εκ της συνοδίας με πλατύ μαντήλιον, δικην μαχραμά, αραιού υφάσματος, δι' ου τότε αι Ιωαννίτισσαι νύμφαι εκάλυπτον το πρόσωπον...»* (Άπαντα, σ. 707).

²⁵ Άπαντα, ό.π., σ. 450 (Οι Βλάχοι της Πίνδου, Ζαγόρι).

καθ' όλην την επίλοιπον Ανατολήν». ²⁶

Μάλιστα «Οι επιτρέποντες εις τας συζύγους των περισσά κοσμήματα εθεωρούντο ατιμασθέντες». ²⁷

Επίσης «Πάσα γυνή έξωθεν της γενετείρας αυτής υπανδρευθείσα ώφειλεν επανερχόμενη εις την πατρίδα της να φορέση το πάτριον ένδυμα». ²⁸

Αλλά και γενικά στις ίδιες κοινότητες αν κάποιος «ενεδύετο το χρυσοκέντητον και πολυέξοδον αλβανικό ένδυμα, αν παρεξεστρέπετο της οικογενειακής αυταρκειάς, εθεωρείτο ως αμφιβόλου διαγωγής και έχανε την εμπιστοσύνην των συμπολιτών του». ²⁹

Από την άλλη πλευρά στα Γραμμενοχώρια ³⁰ οι γυναίκες που δεν ήσαν πιθανώς περιορισμένες μόνο στον ενδοοικογενειακό τους ρόλο, αλλά είχαν και κάποια συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, προέβαλλαν την οικονομική ευπορία της οικογένειας, αλλά και της κοινότητάς τους, με τη χρήση άφθονων κοσμημάτων:

«Λέγεται μάλιστα κατά παράδοσιν ότι εις παρωχημένους χρόνους, ότε ήσαν πολύ εύποροι οι Γραμμενιώται, η κλαγγή των αργυροχρύσων κοσμημάτων των γυναικών των κατά τον μέγα χορόν της Λαμπρής, ηκούετο μέχρι του ετέρου άκρου της κοιλάδος, εις απόστασιν δυο ολοκλήρων ωρών». ³¹

2. Οι διακρίσεις σε ηλικιακές κατηγορίες

Στο παραδοσιακό αγροτικό πλαίσιο διάφορα διακριτικά γνωρίσματα στην ένδυμασία των μελών μιας κοινότητας τα ξεχωρίζουν και τα διαφοροποιούν κατά ηλικία. Η σπατάλη στον αριθμό των ενδυμάτων, στους πολύπλοκους

²⁶ Άπαντα, ό.π., σ. 558 (Οι Βλάχοι της Πίνδου, Μαλακάσι). Ο Άγιος Κοσμάς, λέγεται, πέρασε από το Συρράκο στα 1777 και έπεισε τις γυναίκες εκεί να καταθέσουν όλα τα πολύτιμα στολίδια τους, για να χτιστεί ένα μεγάλο σχολείο. Από τότε ιδίως, άρχισε το Συρράκο να ενδιαφέρεται για τα "γράμματα". Βλ. Περάνθη, ό.π., σ. 10-11. Ανάλογη ειδήση αφορά στην απουσία κοσμημάτων από τη γυναικεία ένδυμασία στο Πωγώνι. Βλ. Χατζημιχάλη, *Ελληνικαί Εθνικαί Ένδυμασίαί*, ό.π., σ. 12.

²⁷ Άπαντα, ό.π., σ. 558.

²⁸ Ό.π., σ. 558.

²⁹ Ό.π., σ. 558.

³⁰ Λαογραφικές ειδήσεις για τα Γραμμενοχώρια βλ. στον Παύλου Β. Γκαλντέμη, *Ηπειρώτικα χωριά. Δωδωνοχώρια-Γραμμενοχώρια-Λάκκα Σουλίου*, Ιωάννινα 1976.

³¹ Άπαντα, ό.π., σ. 749 (Γραμμενοχώρια). Δεν παραλείπει επίσης να υπογραμμίσει ο Κρυστάλλης τη φιλαρέσκεια των γυναικών στα Γραμμενοχώρια, πληροφορώντας ότι «κατασκευάζουσι μετ' εξιδιασμένης λεπτότητος και φιλοκαλίας τα ενδύματά των», ότι το καλοκαίρι θερίζουν στους αγρούς μέχρι το πρωί «ίνα μη εκθέτωσι την ημέραν τη λεπτότητα του προσώπου των εις τας καυστικές του ηλίου ακτίνας» και ότι «την ημέραν της Αναλήψεως αι νεάνιδες όλων των Γραμμενοχωρίων μεταβαίνουσι εν ομίλσις απο πρωίας μετ' ασμάτων εις θέσιν Πλος, παρά το πλατύ πηγάδι, όπου συλλέγουσιν, εις μακρούς βόλους πηλόν χώματος, τον οποίον μεταχειρίζονται καθ' όλον το έτος προς καθαρισμόν της μακράς και πυκνής κόμης των...» (Ό.π.)

συνδυασμούς, στις χρωματικές προτιμήσεις και τα στολίδια χαρακτηρίζει γενικά τους νέους. Αντίθετα, όλα αυτά περιορίζονται στα ενδύματα των ηλικιωμένων, των γυναικών, αλλά και των ανδρών.³²

Ο Κρυστάλλης δίνει τέτοια παραδείγματα από τη βλάχικη κωμόπολη της Σαμαρίνας και από τους Καραγκούνηδες-Αρβανιτοβλάχους της Ηπείρου, επισημαίνοντας ως κύριο διακριτικό γνώρισμα τον κεφαλόδεσμο, των νέων αφενός, των ηλικιωμένων αφεντέρου, χωρίς όμως να περνάει σε λεπτομέρειες. Π.χ. δεν μας πληροφορεί αν οι κεφαλόδεσμοι των γυναικών δήλωναν, εκτός από τη νεότητα ή το γήρας, και την κοινωνική κατάσταση της γυναίκας σε κάθε ηλικία (ανύπαντρη - αρραβωνιασμένη - νύφη - μητέρα - μεσήλικη - γριά - χήρα).

Παραθέτω σχετικές αναφορές από τη Σαμαρίνα³³:

«Αι νέαι φέρουσι φέσιον ερυθρόν μικρόν, επάνω πεποικιλμένον διά χρυσών νημάτων, περίξ δε κεκαλυμμένον υπό σειρών νομισμάτων χρυσών και αργυρών. Ο θύσανος του φεσίου πίπτει επί των νώτων μακρύς και παχύς συνιστάμενος εκ χρυσού και μετάξης. Αι δε γηραιαί συνηθίζουσι να δένωσιν απλώς την κεφαλήν δια βαθυκυάνου μανδηλίου ή θέτουσιν επί αυτής την προς την των Καραγκουνισσών παρομοίαν πάραν (baiso)».³⁴

Από τους Καραγκούνηδες-Αρβανιτοβλάχους της Ηπείρου:

Οι γυναίκες: «Επί δε της κεφαλής φορούσι σκούφον μαύρον περιδεδεμένον υπερηφάνως διά μελανού μανδηλίου ή - αι γηραιότεραι μάλιστα - υψηλόν πύλον εκ βαθυκυάνου εριούχου, δίκην περσικής τιάρας, ον καλούσι *baiso*».³⁵

Οι άνδρες: «... και επί της κεφαλής (φορούσι) σκούφον λευκόν μάλλινον επίσης, ον οι γηραιότεροι περιτυλίσσουσι δια μελανού ή βαθυκυάνου μανδηλίου (σερβέτας ή πόσι κατ' αυτούς). Ενίοτε όμως αποβάλλουσι τον σκούφον και περιδένουσι δια του μανδηλίου μόνον την κεφαλήν».³⁶

3. Κοινωνική διαστρωμάτωση μέσα από τα ενδύματα.

Ο αντικατοπτρισμός κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην ένδυση των μελών μιας κοινότητας αποτελεί ένα από τα θέματα που απασχόλησαν σχετικά πρόσφατα την ενδυματολογική έρευνα στην Ελλάδα.³⁷ Ο Κρυστάλλης επισή-

³² Πρβλ. Yoder, *ό.π.*, σ. 304.

³³ Για την ενδυμασία των κατοίκων της βλάχικης κωμόπολης της Σαμαρίνας στις αρχές του αιώνα μας βλ. A. T.B. Wace και M.S. Thompson, *The Nomads of the Balkans. An Account of life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*. Εκδόσεις Methuen and Co, Ltd, London 1914 (Α' Έκδοση), σ. 60-68, όπου και εικόνες.

³⁴ Άπαντα, *ό.π.*, σ. 411-412 (Οι Βλάχοι της Πίνδου, Σαμαρίνα).

³⁵ Άπαντα, *ό.π.*, σ. 393 (Οι Βλάχοι της Πίνδου, Καραγκούνιοι).

³⁶ *Ό.π.*, σ. 393. Βλ. και Αντ. Μηλιαράκη, "Περί Φεσίου", *Εστία* (1893), β, σ. 113-114, 141-142 και 145-148.

³⁷ Βλ. σχετικά Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, "Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος", *Δοκίμια*, 18 (1989), τεύχ. 1, σ. 177-191.

μείνει αυτή την πραγματικότητα εύστοχα στην κοινότητα της Σαμαρίνας των 5.000 κατοίκων, όπως και των κατοίκων των γύρω από αυτήν μικρότερων κομπόλεων και χωριών:

*«Οι κάτοικοι των κωμών τούτων διαιρούνται εις δύο τάξεις, εις την των ποιμένων και εις την των εμπόρων, ούτως ειπείν διακρινόμενας εκ των ενδυμάτων αυτών».*³⁸

Συναφώς αναφέρεται στο χρωματισμό των ενδυμάτων των ανδρών:

*«... οι μεν ποιμένες φορούσι καθ' ολοκληρίαν λευκά ενδύματα, οι δε της ετέρας τάξεως μαύρα».*³⁹ ενώ η λοιπή μορφολογία των ενδυμασιών ακολουθούσε κοινά σχήματα:

*«Αλλά μόνον κατά το χρώμα διαφέρουσι τα ενδύματά των. Κατά τα άλλα είναι τα αυτά, συνιστάμενα από μάλλινα ποδήρη σιγκούνια, περικνημίδας μαλλίνους όπισθεν κομβωμένες, μακρούς λινούς χιτώνας, δίκην φουστάνελας, και ως επανωφόριον φλοκάταν, στέ μεν μαύρην στέ λευκήν. Τα περιπόδια των είναι πολυποίκιλα, κατασκευαζόμενα επιμελώς υπό των φιλοκάλων γυναικών τους».*⁴⁰

Την αποτύπωση της οικονομικής διαφοράς και την προβολή της ευπορίας και της κοινωνικής κατάστασης της οικογένειας εντοπίζει και στις ενδυμασίες των γυναικών:

α. Με την **ποιοτική ανωτερότητα των ενδυμάτων** αφενός (τα εισαγόμενα μεταξωτά υφάσματα πλεονεκτούν εις βάρος των εγχώριων μάλλινων), των **εξαρτημάτων** αφετέρου (όπως είναι η ζώνη, χρυσή ή ασήμνια των ευποροτέρων, απλή δερμάτινη των υποδεεστέρων).

β. Με τη **χρήση επιπλέον ενδυμάτων**, όπως της **φλοκάτας**, του μεγαλόπρεπου μαύρου επενδύτη που φέρει διακοσμητικά ποικίλα εξωτερικά και φλόκους στο εσωτερικό του, του **φουστάνιού**, ενδύματος κατά τα δυτικά πρότυπα, και της **ποδιάς**, ως πρόσθετου επίσης ενδύματος, που και αυτό "σημαίνει" τη διαφοροποίηση.

Παραθέτω τα σχετικά χωρία:

*«Αι γυναίκες φορούσιν επί των λευκών χιτώνων τους, σιγκούνια ή ταιπούνια κλειστά, περικέντητα κατά τον ποδόγυρον και τας άλλας άκρας με γαιτάνια μεταξωτά ερυθρού χρώματος. Τα πολλά μάλιστα κεντήματα παρατηρούνται επί του στήθους, όπου φέρουσι και δύο σειράς καθέτους, ως οι Εύζωνοι του Ελληνικού στρατού, κομβίων μεγάλων ωοειδών αργυρών».*⁴¹

Οι διακρίσεις: *«Αι ευπορώτεροι φορούσι και φουστάνια και δη και μεταξωτά, καθώς και ποδιές. Ως επανωφόριον δε βαρείαν μελανόχρουν φλοκάταν έξωθεν πεποικιλμένην, έσωθεν δε πλήρη μαλλίνων θυσάνων (φλόκου)».*⁴²

³⁸ Άπαντα, ό.π., σ. 410-411.

³⁹ Ό.π., σ. 411.

⁴⁰ Ό.π., σ. 411.

⁴¹ Ό.π., σ. 411.

⁴² Ό.π., σ. 411.

Και ακόμη:

«Περί την οσφύν φέρουσι χρυσήν ή αργυράν ζώνην αι εύποροι, αι δε κατώτεροι δερματίνην με μεγάλας αργυράς ή επιχρυσούς τοκάδας έμπροσθεν».⁴³

Από τις μορφές του αγροτικού κόσμου, που έμειναν έντονες στη μνήμη του Κρυστάλλη, διακρινόμενες από τη μεγαλοπρέπεια της όψης και της φορεσιάς τους, υπήρξε εκείνη του μεγάλου Συρρακιώτη τσέλιγγα Λάμπη Ψαλλίδα, θείου του ίδιου του συγγραφέα:

«Φαντασθήτε έναν άνθρωπον του κοινού, μεσόκοπον, λιγνούταικον, αλλά κοκκινοπρόσωπον, με ανάστημα μέτριο, με καστανά μακριά μαλλιά, με άγρια ξανθά μουστάκια, μ' αστραφτερά μάτια, με σκούφον αρβανίτικον, με φορεσάν βλάχικην, με φλοκάταν, με αγκλίτσαν στο χέρι, με παλάσκες στην μέσση, με γιαταγάνι στο πλευρό, με κουμπούρες στο σελάχι και με καριοφιλλι στον ώμον του. Τέτιος ήταν ο μπάρμπας μου».⁴⁴

Μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, στο περιθώριο της ορεινής ζωής, είναι οι **Κλέφτες**.

Αναφορές στην ενδυμασία τους γίνονται στα δύο μεγάλα διηγήματα α) "Τα Χριστούγεννα των κλεφτών" και β) "Εις την στάνην του μπάρμπα μου", ενώ διάσπαρτα στοιχεία επισημαίνονται και στα διηγήματα "Ο χωρισμός" και "Καπετάν Κωνσταντάρης".

Φουστανέλες καταλερωμένες από την καθημερινή χρήση και **κάπες**, "λιάρόκαπες" με κατσούλα είναι τα ρούχα τους. Ζεσταίνουν τα πόδια τους με κάλτσες, τα "παρπόδια" (περιπόδια), και ως υπόδημα φορούν **τσαρούχια** "διάπλατα" που, όταν βουλιάζουν μέσα στα χιόνια, αφήνουν «εδώ και εκεί χνάρια ολάνοιχτα, πλουμισμένα τεχνικά από τες καρφωμένες αραδιαστά στα πετσώματα πρόκες».⁴⁵

Όμως τα κατεξοχήν δείγματα της ηρωικής ζωής τους είναι τα **κοσμήματα**, τα βροντερά τους άρματα, ασημένια ολονών, φλωροκαπνισμένα όμως, για να διακρίνονται, του καπετάνιου και του πρωτοπαλίκάρου: είναι τα **σελάχια** - που κρύβουν στις πτυχές τους ακόμη και καθρεφτάκια για την ώρα του καλλωπισμού τους -, τα **τσιπράζια** και τα **χαίμαλιά**. (Διαβάζουμε στον "Καπετάν Κωνσταντάρη" π.χ.: «Κι ολόγουρά του ελάμπανε στα τσαπράζια οι πρώτοι μπουλουκτζήδες, ο Γεροχρόνης ο φοβερός, ο Βλάχο Θανάσης ο ανήμερος, ο Βλαχαρμάτας ο Βέργος, ο Λάμπρος ο Τσεκούρας».⁴⁶) Είναι ακόμη τα **μαύρα**

⁴³ Ό.π., σ. 411.

⁴⁴ Ό.π., σ. 728 (Εις την στάνην του μπάρμπα μου).

⁴⁵ Άπαντα, ό.π., σ. 690 (Τα Χριστούγεννα των Κλεφτών). Βλ. και Μαρίνας Βρέλλη-Ζάχου, *Τα τσαρούχια και οι τσαρουχάδες στην Ηπειρο*. Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής υπόδησης. Πελοποννησιακό Λογογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1991, σ. 19-21 και 35-36.

⁴⁶ Άπαντα, ό.π., σ. 695.

μακριά τους μαλλιά, τα φροντισμένα μουστάκια, τα γένια.

Παραθέτω εδώ μια σχετική περιγραφή από τα "Χριστούγεννα των Κλεφτών":

«Μέσα στη σπηλιά, που άνοιγε κατά τη δύση, προσανάφτουσαν τη φωτιά δυο τρεις από τους κλέφτες. Από τους άλλους, ποιοί έστρωναν ξεχιονισμέν' αγριοπρίναρα του λόγγου στον νοτισμένον στατό και άπλωναν από πάνω τους κάπες κι εδιπλοποδίζονταν, ποιοί εσφρούγγιζαν τάρματα για να μη σκουριάσουν από την νύξη, ποιοί έβγαζαν από τα σελιάχια τους μικρούς τους καθρέπτες και συγυρίζοντας τα μουστάκια και τα μαλλιά τους λιανοτραγουδούσαν και έλεγαν:

*Τήρα κεφάλια πόχουμε ομορφοκαμωμένα,
τήρα μουστάκια ολόμαυρα και δοξαρένια φρύδια,
τήρα τσαμπάδες ξέπλεγες που φτάνουν ως την πλάτη.
Δεν είμαστε για σίδερα ουδέ και για κρεμάλα,
μον' είμαστε για κλεφτουριά».*⁴⁷

Μία ακόμη μαρτυρία από το διήγημα "Εις την στάνην του μπάρμπα μου":

*«Κάτι παλληκάρια μωρές παιδιά, ως εκεί απάνου, σαν έλατα, σαν οξειές, με μαύρα μακριά μαλλιά και γένεια, με φλογερά μάτια, με καταλερωμένα σκουτιά και μ' άρματα ασημένια. Ο καπετάνιος και το πρωτοπαλλήκαρο τάχαν φλωροκαπνισμένα. Το πρωτοπαλλήκαρο έκαμνε και τον γραμματικόν, έσερνε χαρτί και καλαμάρι μαζί με τ' άρματα στο σελάχι του κι εβαστούσε το τάσι του καπετάνιου... Οι πλειότεροι ήσαν Σαρακατσιάνοι. Σαρακατσιάνος ήταν κι ο καπετάνιος. Άντρας γεμάτος κορμί και παλληκαριά, πλατύ στήθος, μεγαλοκέφαλος, μελαψός, με γυμνά νευρωμένα χέρια, και με ολόπικνα μουστάκια και φρύδια. Τα γένια του αυτός μονάχ' απ' όλους τα εξούριζε ταχτικά. Ώμοιαζε τη θωριά με τον γιον τ' Ανδρίτσου. Κι ελέγετο... Θανάσης Μπαλατσός».*⁴⁸

4. Το ένδυμα στη γαμήλια διαδικασία

Ο γάμος σε όλες τις φάσεις του ελκύει ως θέμα ιδιαίτερα τον Κρυστάλλη. Με το πεζογράφημά του "Ο γάμος της στάνης" προσθέτει μιαν αξιόλογη μαρτυρία στη λαογραφία του σαρακατσιάνικου γάμου. Όμως η γαμήλια φορεσιά δεν παριστάνεται σχηματικά ως όλο, αλλά λειτουργικά-λαογραφικά με την παράθεση κάθε φορά των στοιχείων εκείνων, που εντάσσονται και σε μιαν άλλη φάση της γαμήλιας τελετουργίας. Πράγματι μόνο μέσα από την εξιστόρηση των φάσεων της γαμήλιας διαδικασίας, σημειώνουμε τη χρήση μεμονωμένων ενδυμάτων ή ενδυματολογικών εξαρτημάτων και αντικειμένων με σημασία κατεξοχήν συμβολική:

α) Είναι τα **δαχτυλίδια**, που ανταλλάσσονται ήδη κατά τον αρραβώνα, για να επισημοποιηθεί η συμφωνία των οικογενειών των μελλονύμφων για το γάμο και τα **νομίσματα-κεράσματα** των συγγενών: με τη μετατροπή τους στη

⁴⁷ Ό.π., σ. 685.

⁴⁸ Ό.π., σ. 732-733.

συνέχεια σε γκιορντάνι - κόσμημα στο λαιμό της νέας η συμφωνία επισφραγίζεται και ομολογείται στην ομάδα: «... άμα δοθῆ ὁ λόγος του πατρός της κόρης, ὅτι την δίδει, προσδιορισμένην τινά Κυριακὴν πηγαίνουσι τέσσαρες ἢ πέντε συμπεθεροὶ εἰς την οικίαν του πενθεροῦ, φέροντες μίαν κόφην οἶνον και μίαν κουλούραν. Εκεί τελουσι τον αρραβώνα (τη σύβαση), αλλάζοντες τα δακτυλίδια. Κατόπιν θέτοντες αυτά επί ταψίου, ασημώνουν αυτά ρίπτοντες ἕκαστος κατὰ σειρὰν εντός αυτού ὅ,τι βούλεται, αρχὴν ποιούμενου του πλησιεστέρου συγγενούς του γαμβροῦ. Τα χρήματα αυτά, πάντα αργυρά, κεράσματα της νύφης, δίδονται εἰς αυτήν, ἥτις τα μεταποιεῖ εἰς ἀλυσιν, γκιορντάνι, ἢν θέτει περί τον λαιμόν της».⁴⁹

β) Είναι, στη συνέχεια, τα δώρα του γαμπροῦ, που αποστέλλονται στη νύφη την εβδομάδα του γάμου, καθορισμένα μάλιστα αυστηρά από τον πατέρα της εξαρχής: πέδιλα (δηλ. βοιδοτσάρουχα ἢ γουρουνοτσάρουχα κι ὄχι πέδιλα με τη σημερινή σημασία της λέξης), καλύπτρα, επίχρυσα σκουλαρίκια, αργυρή ζώνη και πόρπη (καρφοδέλονο) για την ἴδια τη νύφη, κι ακόμη πέδιλα για το νουνό, πέδιλα και τσαρούχια για τους συγγενεὶς της νύφης: «Μετά ταῦτα προσδιορίζουσι την ἡμέρα του γάμου, ὀρίζοντος του πενθεροῦ, αναλόγως του αριθμοῦ των συγγενών, τα δώρα, ἅτινα οφείλει να φέρῃ ὁ γαμβρός. Ταῦτα εἶναι συνήθως εν ζεύγος πεδίων της νύφης, μια πόρπη (καρφοδέλονο) και μία ζώνη αργυρά, εν ζεύγος ενωτίων επιχρύσων, μία καλύπτρα (κούκλος), ζεύγη τινά τσαρουχίων και πεδίων διὰ τους συγγενεὶς της νύφης, εἰς ἀμνός (το ψιτό της νύφης), μία κουλούρα και εν ζεύγος πεδίων του νουνού. Οι ἀδελφοποιοὶ του γαμβροῦ φροντίζουσι να φέρωσιν ὅλα ταῦτα τα ὑπό του πενθεροῦ ὀρισθέντα δώρα, διότι ἡ παραμικρὰ ἔλλειψις θεωρεῖται ὡς κακός σιωνός και παροργίζει μεγάλως τον πενθερόν, ὅτε πολλὰκις αρνεῖται και τῆς νύφης την παράδοσιν».⁵⁰

γ) Είναι το μαντίλι τη νύφης και το ζωνάρι του γαμπροῦ, στοιχεῖα ἀπαραίτητα της εορταστικῆς και πολυσήμαντης ὡς συμβόλου σημαίας του γά-

49 Ὁ.π., σ. 671. Πρβλ. και τους στίχους ἀπὸ το ποίημα Βαγγελῆ:

«Τώρα αρχινῶ τα λόγια σου
γι' ἀληθινὰ να παίρνω
και γι' αρραβῶνα, ὁμορφονιέ,
σου δίνω δαχτυλίδι»

(Ἀπαντα, ὁ.π., σ. 382)

καθὼς και την παράθεση της ἀποψῆς του περιηγητῆ Ηούζεϋ για τα δαχτυλίδια του αρραβῶνα στους Καραγκούνηδες: «Ἡ συνήθεια αὐτὴ υπενθυμίζει τον δι' ὠνῆς γάμον των Ρωμαίων» ἐπιλέγει ὁ Ηούζεϋ, προστίθει δε: «Παρά τοὶς ἀκλήροῖς τούτοις ποιῆσαι, καθὼς και εν τη ἀρχαία Ρώμη, ὁ γάμος εἶναι ἀγοραπωλησία· ἡ γυνὴ εἶναι ἀντικείμενον ὠφελείας, ἢν πληρώνουσι τοὶς μετρητοὶς, πρέπει μάλιστα να δίδωσιν αρραβῶνας (δακτυλίους), διὰ να ἀσφαλίσῃ ἕκαστος το δικαίωμά του ἐπ' αὐτῆς, ὡς πρώτου κατακτητοῦ. Μὴ παρ' ἀρχαίους Ἕλλησι δὲν εἰσνηθίζοντο τα προπληρωνόμενα ὑπὸ των γαμβρῶν ἔδνα;» (Ἀπαντα, ὁ.π., σ. 398).

50 Ὁ.π., σ. 672.

του, του φλάμπουρου, που χρησιμοποιείται τις ώρες της κορύφωσης της γαμήλιας διαδικασίας, «λείψανον βεβαίως των αρχαίων αρπαγών»⁵¹:

«Κατά τα έθιμα αυτών το εσπέρας του Σαββάτου, παραμονής του γάμου, προσκαλούνται όλοι οι κάτοικοι της στήνης εις ευωχίαν και διασκεδάσεις. Αρχίζουν λοιπόν από τας καλύβας όλας τα άσματα και οι χοροί και οι πυροβολισμοί, ενώ εν τη οικία του γαμβρού οι αδελφοποιτοί του (βλάμηδες) κατασκευάζουσι το φλάμπουρον. Το φλάμπουρον είναι μακροτάτη ράβδος, εις το άνω άκρον της οποίας κατασκευάζουσι σταυρόν εκ τριών ξύλων και αναρτώσιν επ' αυτής μανδήλια κόκκινα, προπάντων δε το μανδήλι της νύφης και το ζωνάρι του γαμβρού».⁵²

δ) Είναι στη συνέχεια η τελετουργική φάση του **ξυρίσματος** του γαμβρού την ίδια νύχτα, από τους αδελφοποιτούς, «καθ' ο χορός γυναικών και νεανίδων άδει το επόμενον:

Λούζεται ο γιός του βασιλιά και πάει ν' αρραβωνιάση.

Ξουράφι μου αλεφαντινό, κι' ακόνι από την Πόλη,

ανέσια-ανέσια να διαβής, τρίχα να μη του κόψης κ.λπ.»⁵³

ε) Είναι ο **κούκλος**, η καλύπτρα της νύφης, που θα σκεπάζει το πρόσωπό της από τη στιγμή της αποχώρησής της από την πατρική καλύβα ως την ώρα της αποκάλυψης μετά τη στέψη από τους άνδρες στο καλύβι του γαμβρού:

«Εξωθεν της καλύβης η μήτηρ της νύμφης αναλύσασα δι' ύδατος εντός σκεπάσματος λέβητος μικρού μαγειρικών άλας, δι' αυτού ερράντισε την θυγατέρα της ειπούσα: ό,τι σου είπα νερό κι αλάτι, τουτέστιν συγχωρημένα τα πάντα: το δε σκέπασμα αυτό του λέβητος, έθεσεν εντός την πήρας (τουρβά) της κόρης της, ήτις προσκυνήσασα κεκαλυμμένη δια του κούκλου εφίλησε τους πόδας και τας χείρας του πατρός, της μητρός και των αδελφών της...»⁵⁴

«...Και ο χορός διελύθη. Η δε νύμφη ωδηγήθη εις την καλύβην, όπου οι άνδρες τη αφήρεσαν τον κούκλον, ενώ οι αδελφοποιτοί εχάλασαν το φλάμπουρον, καταφαγόντες αυτοί μεταξύ των τα μήλα του».⁵⁵

στ) Είναι ακόμη τα **υποδήματα**, τα πέδιλα (βοιδοτσάρουχα ή γουρουνοτσάρουχα) της νύφης, που συμπληρώνουν το γαμήλιο εξοπλισμό της. Αρχαϊκή, όπως γνωρίζουμε, συνήθεια, που επιβάλλει και στους Σαρακατσάνους να τα φορά στη νύφη ο αδελφός του άνδρα της - σε άλλες περιοχές είναι ο κουμπάρος -, αφού πρώτα τα αλλάξει από πόδι σε πόδι τρεις φορές και αφού, χύνοντας κρασί τρεις φορές από το ένα στο άλλο, πει λίγο ο ίδιος και η νύ-

⁵¹ Ο.π., σ. 619.

⁵² Ο.π., σ. 669. (βλ. και Ευριπίδη Π. Μακρή, *Ζωή και Παράδοση των Σαρακατσανών*, Πιάννινα 1990, σ. 227-231, όπου και η πληροφορία ότι πριν την απελευθέρωση του 1912, όταν η Ηπειρος ήταν τουρκική, το φλάμπουρο [ο "φλάμπουρας" κατά το Μακρή] είναι άσπρο και κόκκινο πανί, μετά την απελευθέρωση άσπρο και γαλάζιο).

⁵³ Άπαντα, ό.π., σ. 670. (Κατά τον Μακρή, ό.π., σ. 231, το ξύρισμα κάνει ο "μπαρμπέρης").

⁵⁴ Ο.π., σ. 675.

⁵⁵ Ο.π., σ. 677.

φη:

«Κατόπιν έφερεν ο ανδρόδελφος τα πέδιλά της, άτινα ήλλαξεν εκ του ενός εις τον έτερον πόδα τρις, ρίψας προς τούτοις εντός αυτών οίνον και χύσας αυτόν τρις εκ του ενός εις τον έτερον· εκ του οίνου τούτου πίνουσιν ολίγον αυτός και η νύμφη».⁵⁶

Στη συνέχεια και στο δρόμο προς την καλύβα του γαμπρού, το πέδιλο του δεξιού ποδιού της νύμφης αρπάζει βίαια ένας από τους αδελφοποιτούς, για να το επιδειξει προπορευόμενος γοργά στην πεθερά, που περιμένει στην καλύβα του γαμπρού: «Εν μέσω δε συνετών πυροβολισμών και ζωηροτάτων τσιούτων ασμάτων επλησιάσαμεν την καλύβην του γαμπρού. Ολίγον εντεύθεν της καλύβης είδον ένα των αδελφοποιτών, όστις επλησίασε την νύμφην, αφήρεσε βιαίως το πέδιλον του δεξιού ποδός αυτής και εκάθη έφιππος όπισθεν των λόφων και των βάτων. Μετ' ολίγον δε μας επανήλθεν, ασθμαίνοντος του ίππου του φέρων μετά του πεδilu της νύμφης και κόκκινον μανδήλιον, όπερ εδωρίσεν εις αυτόν εν τη καλύβη η πενθερά, λαβούσα παρ' αυτού τεκμήριον της ελεύσεως της νύμφης την παρουσίασιν του πεδilu της».⁵⁷

ζ) Μια ακόμη αναφορά, από το γάμο αυτή τη φορά στη βλάχικη Σαμαρίνα, είναι το **μεταξωτό ζωνάρι** με το οποίο η μητέρα της νύμφης ζώνει τη μέση του γαμπρού, πριν του παραδώσει την κόρη της και ξεκινήσει η πομπή για το δικό του σπίτι: «... ο γαμβρός παιεί τρεις υποκλίσεις μετά σεβασμού προ της πενθεράς του, ήτις ασπάζεται αυτόν εις το πρόσωπον σταυροειδώς, κατά το μέτωπον, το στόμα και τας παρειάς, και ζώνει την οσφύν του διά μεταξωτής ζώνης (το ζωνάρι της πεθεράς). Αμέσως δε μετά τούτο η πομπή μετά της νύμφης και των προσκεκλημένων αυτής εκκινεί δια την οικίαν του γαμπρού».⁵⁸

η) Τέλος, στην ίδια περιοχή με την αναπτυγμένη κτηνοτροφία, όπου το **μαλλί** αποτελούσε το κέντρο της επαγγελματικής απασχόλησης των κατοίκων, το έθιμο θέλει την υπενθύμιση της παρουσίας του και κατά την προσέλευση της νύμφης στο σπίτι του γαμπρού. Παρατηρεί ο Κρυστάλλης:

«Η νύμφη προ της οικίας του γαμπρού γίνεται δεκτή υπό της πενθεράς της, ήτις εξέρχεται με τολύπην πλυμένου και κτενισμένου λευκού μαλλίου, επί της κεφαλής της: σημείον ευτυχίας ερίων ως προς την των ερίων βιομηχανίαν των...».⁵⁹

5. Το ένδυμα και η παραγωγή του

Κρίνω σκόπιμο να αναφέρω και στοιχεία, που δίνει ο Κρυστάλλης σχετικά με την παραγωγή των ενδυμάτων.

Στην ορεινή βλάχικη κωμόπολη της Σαμαρίνας και τα χωριά γύρω της το **μαλλί** υπήρξε πράγματι το κύριο προϊόν και η πρώτη ύλη κατασκευής υφα-

⁵⁶ Ο.π., σ. 674.

⁵⁷ Ο.π., σ. 675.

⁵⁸ Ο.π., σ. 425 (Οι Βλάχοι της Πίνδου, Σαμαρίνα).

⁵⁹ Ο.π., σ. 426.

ματών και κατά κάποιον τρόπο το σημείο σύγκλισης ανάμεσα στις δύο κοινωνικές τάξεις. Παραγωγοί του οι κτηνοτρόφοι-ποιμένες και μεταποιητές του οι βιοτέχνες-έμποροι: «Οι ποιμένες κατοικούν πάντοτε τα άκρα των κοιμών. Καταγίνονται δ' οριστικώς εις την πλουσίαν κτηνοτροφίαν των, τρέφοντες πλείστα ποίμνια προβάτων και αιγών και αγέλας ίππων και φορβάδων. Τα εκ του γαλακτος κατασκευαζόμενα τυρία και βούτυρα πωλούν εις εμπόρους Έλληνας, τα δ' έρια των ποιμνίων των εις τους συγχωριανούς των, οίτινες εις την άλλην τάξιν υπαγόμενοι κατασκευάζουσι δι' αυτών διάφορα υφάσματα».⁶⁰

Στη συνέχεια ο Κρυστάλλης πληροφορεί για την επεξεργασία και το εμπόριο των μάλλινων υφασμάτων:

«Οι της ετέρας τάξεως κυρίως, ως είπομεν, καταγίνονται εις την βιομηχανίαν των μαλλίνων υφασμάτων, (δίμιτον, σαμαράν, σκουτί, βελέντζας), ότινα κατασκευάζουσι εργαζόμενοι σόκνως άνδρες τε και γυναίκες. Βλέπει τις και άνδρας με την ηλακάτην εις τας χείρας ή κύπτοντας εις τα λανάρια (χτένια), δι' ων κτενίζουσι τα πλυμένα έρια και παρασκευάζουσι αυτά εν τολύπαις για γνέσιμον.⁶¹ Τα υφάσματα ταύτα πωλούν κατόπιν εις τας αγοράς Κονίτσης και των Ιωαννίνων της Ηπείρου, των Γρεβενών και των Βιτυλίων της Μακεδονίας, και των Τρικκάλων, της Καρδίτσης, της Λαρίσης, του Βόλου, της Λαμίας, της Αταλάντης, της Λειβαδιάς και των Θηβών της ελευθέρας Ελλάδος, όπου επί τούτω κατέρχονται. Μετά το επιτήδευμα τούτο έχουσι το Ηπείρου, Μακεδονίας, Αλβανίας, και Θεσσαλίας, είναι οι Σαμαριναίοι, και οι Μετσοβίτες».⁶²

⁶⁰ Ο.π., σ. 412.

⁶¹ Πρβλ. και Αγγελικής Χατζημιχάλη, Ραπτάδες-Χρυσοράπτες και Καποτάδες, ό.π., σ. 461, όπου γίνεται αναφορά στην ενασχόληση με την επεξεργασία του μαλλιού και των δύο φύλων, όλων μάλιστα των ηλικιών, όχι μόνο στην Ηπειρο αλλά και στη Μακεδονία και τη Θράκη: «Στα χωριά αυτά τεσσάρω χρονώ κορίτσια και μικρά αγόρια έξερνε να γνέθουν. Γνέθανε και οι γέροι για να προκάνουν οι γυναίκες που μοναχά αυτές ύφαιναν από δώδεκα αλλά και από δέκα χρονώ».

⁶² Άπαντα, ό.π., σ. 413. Πρβλ. και Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 461, όπου γίνεται αναφορά στην περαιτέρω τελική επεξεργασία, το "φινίρισμα", αυτών των υφασμάτων στα εργαστήρια των αστικών κέντρων όπου στέλλονταν. Η φάση αυτή περιλάμβανε π.χ. το βάψιμο των υφασμάτων, το "ξάσπισμα", την απαλλαγή τους από μικρές περιττές τρίχες κ.λπ. Αυτή τη βασική απασχόληση των Σαμαριναίων με το μαλλί και κατ' επέκταση με την παραγωγή υφάσματος για την εσωτερική επένδυση των επιπέπων, που είναι τα γνωστά σαμμάρια και σήμαιναν γενικότερα γι' αυτούς κάθε μάλλινο ύφασμα, θεωρεί ο Κρυστάλλης και ως πιθανότερη αιτία προέλευσης του ονόματός τους, απορρίπτοντας άλλη προτεινόμενη. Παραθέτω το κείμενο:

«... Την Σαμαρίναν διαφιλονεικούσι τινές, παράγοντες αυτήν εκ του συνθέτου ολαβικού SAM-MARINA Αγ. Μαρίνα, εν φ ουδεμίαν τοιαύτην εκκλησίαν έχει η κόμη. Έχει ναούς της Παναγίας της Μεγάλης και Μικράς αλλά πού Παναγία η Μαρία, ίνα είπωμεν ούτως, και πού Αγία Μαρίνα. Την Παναγίαν και τους ναούς αυτής λέγουσιν ανεξαιρέτως, όλοι ανεξαιρέτως, οι βλάχοι STA-MARIA (εκ του Ιταλικού SANTA-MARIA). Πιθα-

Στη συνέχεια δίνει εκτενείς αναφορές για την επαγγελματική δραστηριότητα των βλάχικων πληθυσμών της Πίνδου, που δείχνουν ότι το θέμα τον ενδιέφερε και τον απασχόλησε ιδιαίτερα. Εκτός από τη Σαμαρίνα, εκτενώς αναφέρεται, βασιζόμενος και σε γραπτά κείμενα της εποχής του, στην προεπαναστατική κυρίως κτηνοτροφική δραστηριότητα των κατοίκων του Συρράκου και των Καλαρρυτών, η οποία υπήρξε η αφετηρία για την μετέπειτα επίδοσή τους α) στην **υφαντική μαλλίνων ειδών** (ως προϊόντων οικοτεχνίας και οργανωμένης βιομηχανίας)⁶³ και β) στη **ραπτική** (αλλά και **χρυσοκεντητική**) ενδυμάτων, η οποία εξελίχθηκε, όπως γνωρίζουμε, στην πλανόδια ανά τη Βαλκανική διάδοσή της, για να ειδικευτεί τελικά στην προσοδοφόρα **κατασκευή της κάπας** και το οργανωμένο **εμπόριό της** από τα μόνιμα εργαστήρια, τα καποτάδικα, της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Ισπανίας.⁶⁴

Παραθέτω χωρία σε επιλογή:

«... επεδόθησαν καθ' ολοκληρίαν σχεδόν εις την κτηνοτροφίαν, αποκτήσαντες πολυάριθμα ποιμνία, ήτις τω όντι ικανοποίησε τους κόπους αυτών. Διότι εκ μεν του γάλακτος των ποιμνίων των κατασκεύαζον τον τυρόν και το βούτυρον, διά τε τας οικογενείας των και προς πώλησιν, εκ δε των ερίων αυτών ύφαινον, αι γυναίκες των μάλιστα, εκτός των οικιακών επίπλων των, διάφορα μάλλινα είδη, τα οποία επώλουν μέχρις ότου εν Συρράκω ιδία και Καλαρρύταις ιδρύθη συστηματική μόνιμος βιομηχανία μαλλίνων υφασμάτων, άτινα μέχρι σήμεραν εξακολουθούσι να κατασκευάζωσι και καλούσι φλοκάτο (βλαχ. σάρικα), δίμιτο, κάλταινο, σαμαρά, κ.λπ. Επώλουν δε αυτά εις τας α-

νωτέρα είναι η παραγωγή της Σαμαρίνας εκ του σαμμαράς ή σαμμάρι (σάγμα) του μεν μαλλίνου υφάσματος δι' ου ενδύουσιν εσωτερικώς τα εφίπια και επί το γενικώτερον παν μάλλινον ύφασμα, όπερ είναι η κυριώτερα βιομηχανία των κατοίκων της, του δε δευτέρου του εφίππιου αυτού, εις την κατασκευήν του οποίου καταγίνονται ανέκαθεν οι Σαμμαρινιώται, ούτως ώστε κατά τον Μεσαίωνα κατήντων ονομαστά εν τη δύσει τα εφίππια των, υπό το όνομα Αλβανικά εφίππια. Εκτός τούτου αώζεται και παράδοσις λέγουσα, ότι η κόμη συνκρίσθη υπό των κατοίκων της εν τη Θεσσαλία κειμένης άλλης κόμης Σκουτίνας (και Παλαιοσαμμαρίνας νυν), μετά την υπό των εισβαλόντων Τούρκων καταστροφήν αυτής, ετυμολογουμένης εκ της λέξης σκουτί, ήτις σημαίνει επίσης τα μάλλινα υφάσματα και μάλιστα τα εκ τριχών αιγών, άτινα υφαινούσι οι Σαμμαρινιαίοι, και δι' ων παρασκευάζουσι συνήθως τας καπότας». (Άπαντα, ό.π., σ. 408, Σαμαρίνα)

63 Βλ. και Βάσω Ρόκου. "Η ορεινή πόλη της κτηνοτροφίας, πόλη της υπαίθρου. Τρία ηπειρωτικά παραδείγματα: Μοσχόπολη, Μέτσοβο, Συρράκο". *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας "Νεοελληνική Πόλη"* της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 75-82.

64 Βλ. Χατζημιχάλη, "Ραπτάδες-Χρυσοραπτάδες και καποτάδες", ό.π., σ. 452-458. Επίσης Γεωργίου Σ. Πλουμίδη, "Έλληνες καποτάδες στη Βενετία (18ος αι.)", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, 27 (1984), σ. 20-24. Πρβλ. και Ηλία Δήμα, *Ο παραδοσιακός χορός στο Συρράκο*, ό.π., σ. 54, σημ. 13, όπου: «Οι Συρρακιώτες διηγούνται πως όσοι από τους στρατιώτες του Ναπολέοντα φορούσαν κάπες, που ήσαν φτιαγμένες από τους προγόνους τους, γλίτωσαν από το ρωσικό χειμώνα».

γοράς των πρωτεύουσων πόλεων της Ηπείρου και της Θεσσαλίας ή και αυτοί έφραπτον εις Αλβανικές ενδυμασίας ιδίως - διότι εκέκτηντο πατροπαράδοτως και την τεχνην του ράπτειν - απερχόμενοι μετά των υφασμάτων εις τα ενδότερα της Αλβανίας και Μακεδονίας, οπόθεν μετεκόμιζον εις τας πατρίδας των κατα την επιστροφήν των, φέροντες μαζί των, αντι χρημάτων, διάφορα αναγκαία προϊόντα των χωρων εις ας εταξείδευον, άτινα επώλουν ενταύθα αντι λιαν συμφερούσης τιμής».⁶⁵

Ακόμη:

«Εκ των παραλίων της Αλβανίας και Ηπείρου ιδόντες τους ναύτας της Μεσογείου φορούντας τας καπότας των, επεχείρησαν αμέσως να ράψωσι και τοιαύτας προμηθευόμενοι το ύφασμα, καπόταν και βλαχ. σκουτικό λεγόμενον. εκ των Βλαχχωριών του Ασηροποτάμου, όπου κατασκευάζεται και σήμερα ακόμη περίφημον».⁶⁶

Επίσης:

«Ακολουθως διά των ναυτών τούτων απεβιβάσθησαν εις τας αντίπεραν ακτάς της Ιταλίας, οπόθεν βαθμηδόν διά των παραλίων εξηπλώθησαν μέχρι των Ηρακλειών Στηλών, ιδρύσαντες εις τας διαφόρους παραλίους πόλεις της Ιταλίας, Γαλλίας και Ισπανίας καποτάδικα. Εκείθεν επέστρεφον κατ' έτος εις τας πατρίδας των φέροντες μεθ' εαυτών πάντοτε αντί χρημάτων διάφορα ευρωπαϊκά είδη, άτινα επώλουν εις τας αγοράς της Ηπείρου. Ακολουθως όμως βαθμηδόν εβράδυνον την επάνοδόν των και μένοντες διαρκώς επί πέντε και δεκα έτη εν τη ξένη απέστελλον τα κέρδη αυτών εις εμπορεύματα εν Ιωαννίνοις, Αρτη, Πρεβέζη και Πάργη, οπόθεν απεστέλλοντο τα χρήματα εις τας οικογενείας των εν Συρράκω, Καλαρρύταις και Μετσόβω. Τοιουτοτρόπως εν Ευρώπη μεν αποκατέστησαν μόνιμα εμπορικά καταστήματα, διευκόλυναν δε και το εμπόριον μεταξύ Ευρώπης και Ηπείρου. Επειδή δε εις την μετακόμισιν των εμπορευμάτων επροτίμων πάντοτε τα ελληνικά πλοίαρια, εγένοντο αίτιοι αυτοί να πλέωσι τοιαύτα πολυάριθμα και ιδία Γαλαξειδιώτικα ανά τας ευρωπαϊκάς ακτάς, οπόθεν επωφελούντο και οι πλοίαρχοι αυτών να προμηθεύωνται ιδικά των εμπορεύματα διά την Ελλάδα. Ωστε εις το διάστημα ολίγων ετών εγένοντο περιώνυμα τα εμπορικά καταστήματα των Βλάχων της Πίνδου ου μόνον εις Μάγχην, Μαδρίτην, Μασσαλίαν, Γέννουαν, Λιβόρνον, Νεάπολιν, Σαρδώ, Μεσσήνην, Παλέρμον, Μελίτην, Βάρι, Βαρλέτταν, Βρεντήσιον, Αγκώνα, Βενετίαν, Τεργέστην, Δυρράχιον και Κέρκυραν, αλλά και εις Θεσσαλονίκην, Σέρρας, Καβάλλαν, Κωνσταντινούπολιν, Οδησσόν, Μόσχαν, Βιέννην, και αλλαχού της υφηλίου. Ούτοι δε φιλόπονοι και οικονόμοι όντες ταχέως επλούτισαν και αι κοινότητες αυτων μετά των Ιωαννίνων και των Ζαγοριών της Ηπείρου, των Αμπελακίων της Θεσσαλίας και της Χίου και των Κυθωνίων της Ανατολής έχαιρον άρίστην φήμην ευημερίας. Ούτως, ώστε εν έτει 1815 και 1818 οι ξένοι περιηγηταί Leake και Rouquerville εύρον, ως ομολογούσιν, εν

⁶⁵ Άπαντα, ό.π., σ. 544 (Μαλακάσι).

⁶⁶ Ο.π., σ. 544.

Μετσόβω, Συρράκω και Καλαρρύταις εμπορικήν κίνησιν, αμιλλωμένην προς τας καλυτέρας ευρωπαϊκάς πόλεις». ⁶⁷

Προσθέτω τέλος την αναφορά του Κρυστάλλη στην ανάπτυξη της χρυσοχοϊκής τέχνης στο χωριό Καλαρρύτες επίσης προεπαναστατικά αλλά και κατά το 19ο αιώνα:

«... η χρυσοχοϊκή εν Καλαρρύταις έφθασε εις σπάνιον βαθμόν τελειότητος... Τα πλείστα των κοσμημάτων, άτινα εκόσμουν τα στήθη, το μέτωπον και τους βραχίονας της Βασιλικής και της Κυρα-Φροσύνης του Αλή-Πασά, ήσαν έργα των χειρών του Αθανασίου Τιμούρη.

Μοναδικός εις την σφυρηλασίαν ήτο ο Δημ. Παπαγεωργίου, του οποίου έκαστος κτύπος του σφυρίου εστοίχιζεν εν φλωρίον, όταν επρόκειτο "να δώσει τον αέρα", ως έλεγε, των αργυρών μεγάλων δίσκων και των σινιών». ⁶⁸

Ύστερα από τα παραπάνω νομίζω πως άνετα διαπιστώνεται, ότι ο Κρυστάλλης αποτελεί μια σημαντική πηγή ποικίλων λαογραφικών ειδήσεων, και μάλιστα σε σημαντικό βαθμό εξειδικευμένων, όπως το παρόν ενδυματολογικό παράδειγμα. Η εξειδίκευση αυτή, αποτέλεσμα επί μακρόν βιωμένης εμπειρικής γνώσης, μας προσφέρει ειδήσεις, οι οποίες δεν παρατίθενται γενικόλογα ή τολμηρά μεταποιημένες, αλλά κατά τρόπο που να αποτελούν σοβαρή συμβολή στη μελέτη του παραδοσιακού πολιτισμού της Ηπείρου.

⁶⁷ Ό.π., σ. 544-545.

⁶⁸ Ό.π., σ. 547. Για την ανάπτυξη της χρυσοχοϊκής τέχνης από τους Καλαρρυτινούς και Συρρακιώτες βλ. ενδεικτικά Πόπη Ζώρα, *Κεντήματα και κοσμήματα της ελληνικής φορεσιάς*, Αθήνα 1965, όπου και βιβλιογραφία. Γενικά δημογραφικά στοιχεία, πληροφορίες και παρατηρήσεις για την παραδοσιακή οικονομία του χωριού Καλαρρύτες βλ. Anne Triantaphyllou, "Quelques observations sur la vie et l' économie du village "Kalarytes", στο βιβλίο του Paul H. Stahl (ed.), *Etudes et documents Balkaniques et Méditerranéens*, No 6, Recueil I, Paris, 1983, σ. 153-165.